

7. kép. Pisanello, Filippo Maria Visconti érem, revers

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben

250 Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a történelmi kutatásban

Gyermek a történelmi kutatásban

A középkori társadalom kutatása a 20. század utolsó harmadában fedezte fel magának a gyermeket. A korábbi időszakban a történészek figyelme elsősorban a „társadalom oszlopaira”, az aktív felnőtt férfi lakosságra összpontosult, akik a korabeli forrásokban is a leggyakrabban szerepelnek. Az új társadalomtörténet (new social history) érdeklődése ezzel szemben korábban háttérbe szorult csoportok: a nők, az idősek és a gyermekek felé fordult, és kiterjedt a társadalom peremén élőkre, a csavargókra, koldusokra, betegekre, prostituáltakra is.⁷⁶⁽⁷⁶⁾ Mindehhez egyrészt a korábban is használt források új olvasatára, másrészt új, eddig a történelmi kutatásban nem használt írásos, képi és tárgyi anyagok bevonására volt szükség. Ezek segítségével – elsősorban Nyugat-Európa országaira, városaira vonatkozóan – számos monográfia és még több rész tanulmány született a gyermekekről, amelyek

emberi közelségbe hozzák a 600–800 esztendővel ezelőtt élt kislányokat, iskolás fiúkat, vagy éppen kamaszokat.⁷⁷⁽⁷⁷⁾

Magyar vonatkozásban néhány évtizeddel később, az 1990-es évek elején jelentek meg az első tanulmányok a nőkről és a gyermekekről a historiográfia palettáján.⁷⁸⁽⁷⁸⁾ Ez az időbeli eltolódás nemcsak a történeti közgondolkodás eltérésének tudható be, hanem a forrásanyag szűkösebb, korlátozottabb jellegének is. Azok a források ugyanis, amelyeket a nyugati kutatás olyan sikeresen aknázott ki a korábban háttérbe szorult társadalmi csoportok életének bemutatásában: a naplók, magánlevelezések, egészségügyi és neveléstani traktátusok, vagy éppen a prózai és verses szépirodalom emlékei magyar vonatkozásban a középkorból szinte teljesen hiányoznak. Csak a 16–17. századból maradtak fent olyan mennyiségben, hogy legalább a társadalom felsőbb rétegeinek tagjairól, családjairól, a nemesi, főnemesi családokban növekedő gyermekekről lehetett példa értékű esettanulmányokat készíteni.⁷⁹⁽⁷⁹⁾

A másik tudományág, ami a társadalomtörténet mellett, egészen más megközelítésben a nőkel és gyermekekkel foglalkozik, a történeti demográfia, amely azonban a középkort illetően szintén súlyos forráshiánnyal küzd. Legtöbbször csak áttételesen, egy kisebb, a lakosság bizonyos csoportját más szempontból felsoroló vagy összeíró ²⁵¹dokumentum adatainak kiterjesztésével, extrapolációjával próbál meg egy helyi közösség vagy egy ország egészének népességi viszonyairól képet adni. Magyarországon, ismét csak a forrásadottságok miatt, az országos áttekintések mellett⁸⁰⁽⁸⁰⁾ elsősorban a városok társadalmának demográfiai képét vázolta fel eddig a történeti kutatás.⁸¹⁽⁸¹⁾ A demográfiai tanulmányokban viszont, a tudományág természetéből adódóan – szöges ellentétben a fentebb említett egyedi esettanulmányokkal – a gyermekek „arctalanok” maradnak, egyéniségük elsikkad a természetes szaporulat vagy a termékenység mutatók arányszámai mögött.

Kevés olyan forrás van, amelynek segítségével az egyedi vonások éppúgy nyomon követhetők, mint a nagyobb csoportokra jellemző jelenségek. Ezen dokumentumok közül kitüntetett helyet foglalnak el a végrendeletek.⁸²⁽⁸²⁾ Első hallásra a testamentumok inkább az élet végét, az idős kort juttatják az eszünkbe. Mégis, bár pontos statisztikai vizsgálatok nem állnak rendelkezésre, megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy nincs más olyan középkori forráscsoport, ahol a „gyermekem”, „fiam”, „lányom” kifejezés olyan gyakran előfordulna, mint ezekben a szövegekben. Így tehát joggal merül fel a kérdés, hogy vajon mennyire használhatóak a végrendeletek mint források a középkori gyermekek életének megismerésére. Az alábbi, személyes köszöntőnek és módszertani figyelemfelkeltésnek is szánt tanulmányban három fő kérdésre keresem a választ: 1. Milyen értelemben említik a polgári végrendeletek a gyermekeket és milyen jellegű adatokat tartalmaznak róluk? 2. Mi volt a gyermekek helye a végrendeletek és más jogi források alapján a városi családokban és az öröklés rendjében? 3. Hogyan birkóztak meg a családok a gyermekeket is érintő krízishelyzetekkel (árvaság, gyámság, örökbefogadás, mostohaszülőkkel, mostohatestvérekkel való együttélés)? Sok más kérdés – így az örökölt ingatlan és ingó javak pontos számbavétele vagy a fiú- és leánygyermekek közti különbségtétel esetleges megléte – ez alkalommal nem kerülhetett terítékre, és a feldolgozott témák mindegyike is jóval részletesebb kifejtést érdemelne. Vizsgálódásom színtere az a három középkori magyarországi szabad királyi város, Sopron, Pozsony és Eperjes, ahonnan a 15. századból és a 16. század elejéről a legtöbb végrendelet maradt fenn.⁸³⁽⁸³⁾

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermekek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermekek a végrendeletekben

252 Gyermek a végrendeletekben

A középkori jogrendszer szerint – csakúgy, mint manapság – a gyermekek nagykorúvá válásuk előtt nem rendelkeztek végrendelezési joggal. A testamentumokban elvileg tehát csak passzív módon, az örökgyó számára fontos szempontok szerint, mások nézőpontjából és másokhoz viszonyítva fordulnak elő. Ugyanakkor a forrásanyag áttekintése világossá teszi, hogy a „gyermek” fogalma kettős értelemben használatos a végrendeletekben. Sok esetben egyértelműen kiskorú gyermekekről, sőt gyakran még meg nem született magzatokról olvashatunk.⁸⁴⁽⁸⁴⁾ Más esetekben azonban a gyermek általánosabb jelentésben, mint „leszármazott”, „a következő generáció tagja” szerepel, tehát ilyen értelemben egy személy életkorától függetlenül gyermek maradt szülei élete végéig. Ez a viszonyítási alap ugyanakkor össze is mossa a határt kiskorú és nagykorú gyermekek között, megnehezítve a források adatainak értelmezését. Útbaigazításul főként az szolgálhat, ha szerepel a szövegben a „míg el nem éri a nagykorúságot” („zu seinen vernuften jaren kommt”, „kommen zu den jaren ir vernuften vnd verstantichait”, „hincz daz er chumbt zu gevogten jarn”) kitétel: ilyenkor biztosan kiskorúról van szó. Egyébként csak más dokumentumok esetleg ugyanarra a személyre vonatkozó adatainak felhasználásával lehet hozzávetőlegesen megállapítani az említett gyermekek kis- vagy nagykorúságát.⁸⁵⁽⁸⁵⁾ Demográfiai szempontból szintén óvatosan kell kezelni a végrendeletek adatait. Az esetek többségében ugyanis nem egy örökgyó valamennyi gyermekét, hanem csak a végrendelezés időpontjában életben levőket találjuk meg a végakarásban. Kivételt akkor tettek, ha a testáló olyan unokáit említette meg, akik korábban elhalt gyermekeik hátrahagyott árvái voltak.⁸⁶⁽⁸⁶⁾

Minden hiányosságuk ellenére sokszor mégis a végrendeletek jelentik az egyetlen forrást, amelyek a családszerkezetre valamiféle utalást tesznek viszonylag nagyszámú városi család esetében. A feldolgozott három városi végrendeleti anyagában a gyermekek számára vonatkozóan a következő adatsort állíthatjuk össze:

253 Város, évkör	Családok száma	Gyermekek száma			
		Fiúk	Lányok	Ismeretlen	Összesen
Pozsony, 1410–1529	804	361	315	163	839
Sopron, 1393–1526	312	85	89	99	273
Eperjes, 1448–1526	106	41	25	8	74
Összesen	1222	487	429	270	1186

1. tábla: A végrendeletekben említett gyermekek száma

Az összesítés több szempontból is elgondolkodtató. A valamivel több, mint 1200 családot képviselő testáló kicsit kevesebb, mint 1200 gyermekről emlékezett meg a házasfelek egyikének halálakor, ami kevesebb, mint egy gyermeket jelent családonként. Pozsony esetében ennél valamivel magasabb az arány; Sopronban a városi polgárokhoz hasonlóan végrendelező papok viszonylag magas száma (34), akik *per definitionem* gyermektelenek voltak,⁸⁷⁽⁸⁷⁾ csökkenti a potenciális gyermekszámot. Mindkét város esetében világos azonban, még az adatok pontatlanságát figyelembe véve is, hogy a családokban

olyan kis számú gyermek nevelkedett, ami csupán a természetes szaporulat alapján nem tette volna lehetővé a település népességének szinten tartását. A városok tehát feltétlenül rá voltak szorulva a környező falvakból vagy távolabbi vidékekről érkező bevándorlókra. A legrosszabb arányokkal Eperjes esetében találkozunk, ahol mindössze nagyjából 3 családra jutott 2 túlélő gyermek. Ez olyan alacsony arány, ami már felkelti a gyanút, hogy a testamentumok nem a valós gyermekszámot rögzítették, hanem az örökösödési szokások által módosított helyzetet tükröznék.⁸⁸⁽⁸⁸⁾ Ezt a feltételezést az alábbiakban, az örökösödés rendjének rövid bemutatásával kíséreljük meg alátámasztani.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a végrendelezők családjában

Gyermek a végrendelezők családjában

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a végrendelezők családjában / A gyermek mint örökös

A gyermek mint örökös

Az ingatlanok és ingóságok átruházásának szabadsága a városi autonómia egyik fontos eleme volt. A városlakók személyi szabadságához tartozott, hogy – a városi jogszokások ²⁵⁴betartásával – rugalmasan megválaszthassák: mikor, hogyan és kinek juttattak vagyonukból. A városi autonómia részeként viszont a helyi közösségek határozták meg a vagyon megosztásának módját és alkalmait. Az öröklésre vonatkozó helyi jogszokásokat, amelyek kezdetben íratlan szokásjog alapultak, éppen a vizsgált korszakban, jórészt a 15. század folyamán fektették először írásba.⁸⁹⁽⁸⁹⁾ Országos szinten pedig a 15. század közepétől a szabad királyi városok közös fellebbviteli fóruma, a tárnokszék jogrendje volt az irányadó.⁹⁰⁽⁹⁰⁾ A tárnokmester ítélőszékének éppen az örökösödési ügyek elbírálása volt az egyik fő működési területe. Nem véletlen, hogy több mint húsz cikkely foglalkozik a tárnoki jogban a végrendelezéshez kapcsolódó kérdésekkel.⁹¹⁽⁹¹⁾

Az említett jogszabályokból három alapelvet kell kiemelni, amelyek meghatározták a városi végrendeletekben szereplő gyermek öröklését. Az első a vagyon ősi, azaz családi, illetve szerzett, azaz egyéni javakra való felosztása. A szerzett javakról mindenki szabadon rendelkezhetett, míg az ősi javak a vér szerinti örökösöket illették meg, azok örökléséből a törvényes leszármazókat – a súlyos normaszegés néhány kivételes esetét leszámítva, amelyekről a későbbiekben még szó lesz – nem lehetett kizárni. Ez állt kétségtelenül annak háttérében, hogy miért volt feltétlenül szükséges a gyermeket a végrendeletekben megemlíteni. A testálónak ezen felül jogában állt utóörököst is megnevezni arra az esetre, ha a gyermek a nagykorúság elérése előtt meghalna.⁹²⁽⁹²⁾ A második alapelv a gyermek egyenlő arányban történő öröklése az ősi javakból, nemükre való tekintet nélkül. Ellentétben a nemességgel, ahol a lányok csak az ősi vagyon egynegyedére voltak jogosultak, és arra is csak bizonyos megszorítások mellett, a városi lakosság esetében a lányok a fiúkkal teljesen azonos megítélés alá estek az öröklést illetően. Ez magyarázza a lányok és asszonyok fontos szerepét a vagyon átörökítésében.⁹³⁽⁹³⁾ A harmadik alapelv a családi állapot figyelembe vétele volt: azok a felnőtt leszármazók, akiket már kiházasítottak, kevesebb örökségre számíhattak szüleik halálakor. A végrendeleti öröklést tehát a vagyon átruházása komplex folyamatának részeként kell értelmezni.⁹⁴⁽⁹⁴⁾

Ugyanakkor a városi autonómia és a rugalmasság azzal is járt, hogy az országon belül azonos

megítélés alá eső, azaz szabad királyi városok között is eltérések alakulhattak ki abban, hogy a vagyon megosztására és átruházására mely életszakaszban és családi körülmények között kerüljön sor. Az eddigi kutatás alapján két fő szokásjogi rendszert lehet elkülöníteni, amelyeket leegyszerűsítve a következőképpen jellemezhetünk:⁹⁵⁽⁹⁵⁾ A „nyugat-magyarországi rend” szerint, ahová Sopron és Pozsony is tartozott, ^{255a} vagyont általában a szülő halálakor osztották meg; ilyen esetekben kiskorúak, sőt még meg sem született magzatok ugyanúgy örökölhettek, mint a felnőtt leszármazók. Ez nagyon tág hatáskört biztosított a kiskorúak vagyonát kezelő gyámoknak, ugyanakkor lehetőséget adott arra, hogy a hosszú étellel megáldott szülők felnőtt gyermekeik vagyoni ügyei felett is felügyeletet gyakoroljanak. A „kelet-magyarországi rend” értelmében, amelyet Eperjes példáján tudunk elkülöníteni, a vagyon megosztására a gyermek nagykorúságának elérésekor vagy megházasodásakor, félárvaik esetében a túlélő szülő újraházasodásakor került sor.⁹⁶⁽⁹⁶⁾ Itt tehát az örökség kérdése csak nagykorúak esetében merült fel, kiskorú örökösök nem jöttek szóba, a felnőtt gyermekek viszont szüleiktől függetlenül gazdálkodhattak. Ez a legfőbb magyarázata tehát annak, hogy az ottani végrendeletekben olyan kisszámú (és zömmel már felnőtt korú) gyermeket említenek. A kiskorúak vagyonát, a család egészének osztatlan vagyona részeként, a szülők kezelték. A végrendeletek tehát korántsem az egyetlen eszközt jelentették a vagyon továbbörökítésének, de komoly szabályozó funkcióval rendelkeztek. A testálás adta az utolsó alkalmat a szülőknek, hogy haláluk előtt gondoskodjanak gyermekeikről – vagy éppen korlátozzák a rendelkezésükre bocsátott javakat. A végrendelet tehát összegzéséként, számvetésként, a gyermekekkel való szülői kapcsolat végső lezárásaként kivételesen fontos szerepet töltött be.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a végrendelezők családjában / A gyermek mint tanuló

A gyermek mint tanuló

A szülők gyermekeikre nemcsak anyagi javakat, hanem tudást és képességet, illetve ezek megszerzésének lehetőségét is örökölni hagyhattak, döntően meghatározva ezzel későbbi életpályájukat.⁹⁷⁽⁹⁷⁾ Ennek leggyakoribb példáival a kézművesek esetében találkozhatunk, ahol a gyermek a családban nevelkedve a műhely mellett az annak működtetéséhez szükséges tapasztalatot is megörökölték. Ez a gyakorlat olyan általános volt, hogy csak kivételes esetekben tértek ki rá a végakaratokban, amikor a szülőknek már nem volt lehetőségük arra, hogy személyesen felügyeljék a mesterség elsajátításának folyamatát. Így tett például Benus soproni szücsmester, aki vejére, Hans Trünkelre bízta fia taníttatását, akinek évente be kellett számolnia erről a tanács előtt, három évvel a végrendelet kelte után pedig az ifjú szücs elkezdhetette az önálló munkát.⁹⁸⁽⁹⁸⁾

Bár a műhely közelében élve feltehetően sok leány is megismerkedett egy-egy mesterség fortélyjaival, a taníttatással kapcsolatban szinte kizárólag fiúk neve kerül elő. Az egyik ritka kivétel a vizsgált anyagban talán Cristoff Popp pozsonyi szücsmester rendelkezése, aki – amellet, hogy fiát Bécsbe küldte a mesterséget kitanulni – engedélyezte, hogy előző házasságából született leánya mostohaanyjánál (azaz a testáló feleségénél) maradjon, „ha tud nála valamit tanulni”. Itt azonban ugyanúgy lehetett szó a háztartás vezetéséhez szükséges ismeretek elsajátításáról is.⁹⁹⁽⁹⁹⁾

²⁵⁶ Megtalálhatók a végakaratokban a kifejezetten az iskolázást szolgáló adományok is. Ezek közül viszonylag kicsi azon rendelkezések száma, amikor világi pályára készülő gyermekeket taníttattak a tudás megszerzése és az ehhez kapcsolódó szakmai előmenetel reményében. Ilyenre elsősorban a legrangosabb városi családoknál találunk példát. Elizabeth, Hans Lachenperger pozsonyi polgármester felesége például így fogalmazott: „fent említett férjem örizze meg gyermekeink vagyonát, mint apjuk és

gyámjuk, és ne adja ki azt, amíg a nagykorúságot és tisztességes állást nem érnek el. Nevezetesen fiam, Mathes, aki a legidősebb, legyen doctor, magister, pap, vagy más tisztességes állású személy...”¹⁰⁰⁽¹⁰⁰⁾ Szintén szokatlan adományt tett Barbara, Hans Zirkendorffer soproni kereskedő özvegye, aki a városi iskolamesterre hagyott 60 denárt, hogy az szorgalmasan foglalkozzon a fiával.¹⁰¹⁽¹⁰¹⁾

Jóval gyakoribb ennél, hogy a tanulás közvetlen célja az egyházi rendbe való belépés, a gyermek számára a papi pálya kijelölése volt. Egyes végrendelkezők általánosságban hagytak kisebb pénz-, bor-, élelem-, vagy szövetadományokat szegény tanulók vagy papnövendékek számára, a komolyabb adományoknak viszont személy szerint megjelölt kedvezményezettei voltak. Itt érdekes eltérést tapasztalhatunk a család társadalmi helyzete szerint, ami egyben a városi alsópapság társadalmi megítélését is tükrözi. A kevésbé előkelők, például a kézművesek, saját édes- vagy fogadott gyermekeiket akarták papnak taníttatni, míg a vagyonos kereskedők és tanácsurak inkább oldalági rokonaikat: unokaöccseiket vagy távolabbi hozzátartozóikat szánták az egy-házi pályára. Döntésük hátterében az állhatott, hogy ezek a jól szituált családok nem akarták megkockáztatni, hogy egy fiúgyermek „kilépésével” megszakadjon az örökösök sora. A kézművesek számára viszont fontos felemelkedési lehetőséget jelentett az egyházi rendbe lépés, míg az öröklésre megoldást adhatott az özvegy újraraházasodása.

A leendő papok taníttatására általában készpénzadományt tettek, amelynek összege, bár nem volt kifejezetten magas, komoly áldozatvállalással járt a testáló és családja részéről. Távolabbi rokonok, ismerősök gyermekei esetében 2-3 aranyforint (Aft), saját gyermekek és közeli rokonok esetében jellemzően 10 Aft volt ez az összeg. Ugyanennyit szántak más módos polgárok templomfelújításra, egy-egy római vagy aacheni zarándoklatra. Ez utóbbi összefüggés nem véltetlen: tanulmányaik befejeztével sok kispapot segítettek szüleik vagy rokonaik hozzá, hogy az Örök városba utazzanak, és ott szenteltessék fel magukat.¹⁰²⁽¹⁰²⁾

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a végrendelkezők családjában / A gyermek mint közbenjáró

A gyermek mint közbenjáró

A papi pályára állítás nem elsősorban arra szolgált, hogy a gyermekek biztos megélhetést nyújtó foglalkozáshoz jussanak. Legfőbb célja az volt, hogy az egyházi rendbe lépett leszármazottak imáikkal és az általuk celebrált miséikkel közbenjárók legyenek elhunyt felmenőik lelki üdvé érdekében. Azok a polgárok, akik naponta tapasztalhatták a személyes összeköttetések fontosságát, meg voltak győződve róla, hogy egy közeli ²⁵⁷rokon a túlvilágon is hatékonyabban tud közbenjárni a családtagok érdekeiért. A taníttatást tehát mindenekelőtt a lélek üdvére szolgáló adományok összefüggésében kell elhelyezni, mint a városi „felső középosztály” anyagi lehetőségeinek és szellemi elvárásainak megfelelő adakozási formát.¹⁰³⁽¹⁰³⁾ Önálló templom vagy kolostor alapítására a polgárok nem is gondolhattak, de még egy oldalkápolna vagy mellékoltár állítása is meghaladta legtöbb városi család anyagi erejét. A szülők vagy a tágabb rokonság közreműködésével pappá szenteltetett gyermekek viszont legalább az elkövetkező generáció időtartamára biztosítani tudták a család érdekeinek túlvilági képviselését.

A leányok általában nem az egyházi rendek felvételén keresztül váltak közbenjárókká. Magyarországon egyébként is feltűnően alacsony volt az Európában megszokotthoz képest a női kolostorok száma, városokban és falvakban egyaránt, és ezek is inkább az előkelőbb családok leányait fogadták be. A keresztény jótékonyosság fő cselekedete, amely a leányokat hálára kötelezte, a kiházásításukhoz való hozzájárulás volt. Erre azért volt szükség, nehogy megfelelő hozomány híján pártában maradjanak,

vagy esetleg rossz útra térjenek.¹⁰⁴⁽¹⁰⁴⁾ Saját gyermek hiányában testvérek, unokatestvérek gyermekeivel, vagy akár ismeretlen szegény leányokkal szemben is gyakorolhatták a végrendelezők ezt a kegyes gesztust. Az adomány jellemző összege itt is 10 Aft. volt, a természetbeni juttatások között az új háztartás megalapozásához szükséges tárgyak, esősorban az ágy és az ágyneműk domináltak.¹⁰⁵⁽¹⁰⁵⁾

A szülőkért való ima és közbenjárás mindenképpen kötelessége volt a gyermekeknek, viszonzásul a nekik juttatott testi és lelki javakért. Különösen így volt ez azoknál, akiket nem édes szüleik, hanem jó szándékú rokonok, ismerősök neveltek fel. Az eperjesi Erzsébet asszony például azzal a megkötéssel hagyta zöld köpenyét és minden más ruhaneműjét férjére, hogy azokat eladva fogadott fiát, Balázst felnevelje „hogy közbenjárjon érte, mintha édesanyja lenne, mivel hogy saját gyermeke nem volt”.¹⁰⁶⁽¹⁰⁶⁾ A nevelőszülők többször hangsúlyozzák, hogy „Isten nevében” („durch gots willen”) vettek magukhoz egy gyermeket.¹⁰⁷⁽¹⁰⁷⁾ Ritkább eset, hogy a már felserdült gyermekek testamentumában olvashatunk a nevelőszülők iránti háláról. Az eperjesi Ágnes, aki kivételes módon hajadonként végrendelezett, és akit fiatal kora miatt „puella” jelzővel illetett a városi jegyző, mostohaapjára, Martinus Rabra hagyott 23 Aft-ot abból az 50-ből, amit néhai édesanyja bártfai háza után örökölt, mert a férfi „kilenc és fél éven át nevelte, mintha a saját ágyékából származó édes lánya lett volna.”¹⁰⁸⁽¹⁰⁸⁾

Az örökbe fogadások egyúttal harmadik fő kérdésünkre, a gyermekeket érintő rendkívüli helyzetekre irányítják figyelmünket.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Gyermek a válsághelyzetben

258 Gyermek a válsághelyzetben

A gyermekek számára a legsúlyosabb válságot egyik vagy mindkét szülőjük elvesztése okozta. A végrendeletek ezt a helyzetet legtöbbször a gyermekeiktől búcsúzó szülő szemszögéből világítják meg, de nem elsősorban érzelmi, hanem vagyoni jogi oldalról. Bár a „kedves fiam”, „szeretett leányom” és hasonló kifejezések igen gyakoriak, nehéz a mögöttük rejlő érzelmet kitapintani. Az viszont jól nyomon követhető, miként igyekeztek a szülők gyámról gondoskodni gyermekük számára. Ez a kérdés hosszabb önálló tanulmányt érdemelne, itt csak néhány szempontra tudok kitérni. A városi szokásjog, ellentétben a nemességre vonatkozó országos szokásjoggal,¹⁰⁹⁽¹⁰⁹⁾ nem állított fel merev kereteket a gyám kijelölésére vonatkozóan. Legtöbbször a túlélő házastárs gondozta tovább a gyermeket, a megörökölt vagy erre a célra külön megjelölt vagyonrész segítségével. Az édesanya általában újraházasodása esetén is gyám maradhatott. Bizonyíték erre sok olyan gyermek esete, akik később is nevelőapjukkal közös háztartásban éltek és dolgoztak. Így volt ez például az eperjesi Márton téglavető esetében is, aki fiatalabb mostohafiát, Benedeket, jó munkájáért végrendeletében is megjutalmazta, míg az idősebbre, Gergelyre nem hagyott semmit, mondván hogy „középszerű munkájáért már amúgy is eléggé megfizetett neki”.¹¹⁰⁽¹¹⁰⁾ A tárnoki jog feltételezi ugyan, hogy „a gyermekek nem tudnának kijönni a mostohaanyával vagy mostohaapával, amint az gyakran történni szokott” (Ius Tav. Cap. 141.), de kiinduló helyzetnek itt is a bármely szülő újraházasodása utáni együttélést tekinti.

Előfordult azonban az is, hogy a férj nem túlélő feleségét, hanem más gyámot rendelt, mint például a pozsonyi Meinhart Hager nyergesmester, aki házát és szerszámait feleségére hagyta, leányát, Dorotheát, azonban végrendelete végrehajtóra bízta, amíg kijelölt gyámja, a nemes Hans von Klux háztartásába nem került.¹¹¹⁽¹¹¹⁾ Lehet, hogy a leány az apa korábbi házasságából származott, vagy pedig a gyám rangja volt az apa számára fontos. Más megoldást választott az eperjesi Jacobus Pinteck,

aki feleségét és gyermekeit együttesen rendelte a város két köztisztelőben álló polgárának gyámsága alá. Az intézkedéshez a testálásnál jelenlévő asszony is hozzájárult.¹¹²⁽¹¹²⁾

A gyámok kiválasztásánál mindenképpen lényeges szempont volt, hogy segítsenek a gyermeket megtartani a szülők által kialakított kapcsolatrendszerben. Így a testáló házastársa mellett más közeli rokonok, többek között a testáló idősebb gyermekei és azok házastársai (azaz a vők) is szerepet kaphattak – tehát a városokban nem feltétlenül az apa rokonságának befolyása érvényesült. Fontos volt, hogy a gyámok megfelelő módon kezeljék a gyermekek rájuk bízott vagyonát – különösen a nyugat-magyarországi városokban, ahol a kiskorú gyermekek számára is elkülönítették az örökséget. Biztosítékot jelenthetett, ha a gyám előkelőbb és gazdagabb volt a végrendelezőnél, hiszen így valószínűbb volt, hogy nem éli fel a gyermekek jussát. A vagyon megtartása nemcsak a család és az örökös, hanem a város számára is lényeges volt, hiszen ez adóalapot, azaz bevételi forrást jelentett a közösség számára. Ezért is fordítottak nagy **259** gondot a gyámok ellenőrzésére és írásos elszámoltatására. Az árvák vagyonának kezelése, a gyermekekről való közösségi gondoskodás persze nem intézményesült olyan mértékben, mint például az itáliai városállamokban, ahol már a 14. századtól megjelentek az árvaházak és a megfelelő városi hivatalok (Firenze: Ufficiale dei pupilli).¹¹³⁽¹¹³⁾ A magyarországi városokban a gyámok kirendelését legtöbbször családi keretek között oldották meg a tanácsok, ellenőrzést pedig elsősorban pénzügyi tekintetben gyakoroltak. Ennek a felügyeleti szándéknak köszönhetjük többek között a Soproni Levéltár egyik legérdekesebb középkori iratanyagát, Jakob Joachim polgármesternek a Haberleiter-árvák nevelésének költségeiről készített részletgazdag elszámolását is. Itt a gyámot nem az apa, hanem a város rendelte ki, arra hivatkozva, hogy a gyermekek édesanyja elvesztette gyámsági jogát azáltal, hogy külföldre ment férjhez.¹¹⁴⁽¹¹⁴⁾ Ott Meller soproni kereskedő testamentumában utalt arra, hogy a gyámsága alatt állt gyermek, Ruprecht Lederer fia, nevelésével kapcsolatos kiadások számadáskönyvei között található.¹¹⁵⁽¹¹⁵⁾ Az eperjesi Helena Sparrerin egy megjegyzéséből, amely szerint a néhai Balázs diák fia, Lőrinc után 400 dénárt kapott a városházán és ezt a fiúra költötte, egy újabb példáját láthatjuk annak, ahogyan a város adott esetben az árvák eltartásáról nevelőszülőkön keresztül gondoskodott.¹¹⁶⁽¹¹⁶⁾

A gyámságot mint fontos megbízatást a gyám közelgő halála esetén tovább kellett örökíteni, amire végrendelezés útján is sor kerülhetett. Így 1456-ban Mathes Meindel pozsonyi kereskedő testamentumában a városi jegyző fia feletti gyámságot és a gyermek javait a városplébánosra és három tanácsosra bízta, meghagyva nekik, hogy pontosan számoljanak el róla.¹¹⁷⁽¹¹⁷⁾ Itt minden bizonnyal a kevéssel korábban özvegyemberként elhalt, 1436 és 1441 között Sopronban is működött pozsonyi jegyző, Liebhart Egkenfelder¹¹⁸⁽¹¹⁸⁾ fiáról és örökségéről van szó. Az ügy további érdekessége, hogy fennmaradt Egkenfelder utolsó rendelete is, amelyben egyértelműen dajkájára, Katherina Wagnerinre bízta a fiú gondozását. Az asszony azonban jogi értelemben nem lett a fiú gyámja, hanem maga is ellátásban részesült a végrendelet végrehajtóin keresztül.¹¹⁹⁽¹¹⁹⁾

A túlélő szülő újraházasodása a testamentumok tanúsága szerint nem feltétlenül járt gyökeres változással a gyermekek életében, vagyoni jogi szempontból viszont rendezni kellett a helyzetet. Erre főként Eperjesről találunk példákat, ahol – miután a kiskorúak a szokásjog szerint nem örököltek – a gyámságot viselő szülő újabb frigyre lépése alkalmával különítették el az előző házasságból származó gyermekek vagyonát. Néhány ilyen vagyonosztály fenn is maradt a városi könyvben,¹²⁰⁽¹²⁰⁾ máskor pedig a szülő utóbb **260** megírt testamentumában tért ki a korábban megtett vagyonosztály tényére.¹²¹⁽¹²¹⁾ Az újabb házasságokból azután további gyermekek születhettek, akiknek idősebb féltestvéreik melletti öröklése szintén okozhatott problémákat, ezért, ha lehetséges volt, a testáló egybehívta minden közeli családtagját, hogy kikérje egyetértésüket. Mindezek ellenére számtalanszor előfordult, hogy a rokonság később megtámadta a végakaratot, az ilyen konfliktusokat azonban inkább a bírósági jegyzőkönyvekben és más peres iratok között, semmint magukban a végrendeletekben kell

keresni.¹²²⁽¹²²⁾ De arra is találunk példát, amikor a testáló kifejezetten azt hangsúlyozta, hogy a gyermekek, akiket felesége az előző házasságából hozott a családba, „mindvégig engedelmesek voltak neki” („sy mir allweg gehorsam gewesen sein”), így házát és más vagyontárgyait is rájuk hagyta.¹²³⁽¹²³⁾

Előfordulhattak persze konfliktusok a szülők és édes gyermekeik között is. A tárnoki jog ilyen esetekben igen szigorúan járt el: a szülőket bántalmazó vagy szidalmazó gyermekeket kizárta az örökségből. (Ius Tav. Cap. 142.). Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a tisztességes és jó magaviseletű gyermekeket a szülőknek nincs joguk kitagadni (Ius Tav. Cap. 140.), továbbá azokat sem, akik nem tudnak kijönni a mostohaszüleikkel (Ius Tav. Cap. 141.). Ilyen vitás eseteket nehéz találni a fennmaradt végrendeletek között, szándékos kizárásra leginkább az utólagos óvásokból, fellebbezésekből következtethetünk. Ritka az olyan végakarati, mint Niclas Snebeisé, aki minden magyarázat nélkül kitagadta fiát, és a tanácsra bírta, hogy akadályozzák meg, hogy hátrahagyott családtagjaival szemben erőszakoskodjon.¹²⁴⁽¹²⁴⁾ Hans Gräsl özvegye, Barbara, ugyan felpanaszolja, hogy néhai fia, Hans, az ő anyai akarata ellenére házasodott meg; mégis nála hagyta a korábban adományozott szőlőskertet. Végakaratiában pedig menyére és annak gyermekére, azaz a testáló unokájára hagyott további 2 Aft-ot és egy rend ruhát, amit a zsidóktól váltott ki.¹²⁵⁽¹²⁵⁾

A kitagadás, a rossz magatartás felpanaszolása több más okból is kimaradhatott a testamentumokból. Egyrészt a konfliktusok végsőkéig feszítése szégyent hozhatott az egész családra, és nyilvánvalóvá tette a szülők kudarcát a gyermekek nevelésében; másrészt a végrendelezéskor gyakran jelenlévő gyóntató is megbocsátásra inthette a testálót. Gazdasági szempontból szintén visszaüthetett a kitagadás, és a család vagyonának széthullásához vezethetett. Nem találtam gyakorlati példát a tárnoki jognak arra a cikkelyére sem, amely szerint a züllött, részeges fiúk és parázna leányok örökségét tisztességes életű testvéreik között kellett szétosztani (Ius Tav. Cap. 134.).

Szintén nagyon ritkán találkozunk olyan esettel, amikor a gyermekek nem saját hibájukból, hanem szüleik vétségéből, azaz törvénytelen származásuk miatt kerültek hátrányos helyzetbe. A tárnoki jog szerint az ilyen gyermekek nem örökölhettek együtt a törvényes házasságból származókkal, még ha apjuk végakaratiában így is rendelkezne (Ius Tav. Cap. 137.). A testamentumokban szinte sosem említenek házasságon kívül született gyermekeket: még az általában ilyen jelentésű „filius naturalis” is a szövegösszefüggésből ítélve „saját, azaz vér szerinti gyermek” jelentésben fordul elő. Legfeljebb néhány pap esetében ²⁶¹gyanakodhatunk törvénytelen gyermekre, amikor gazdaasszonyuk (házvezetőnőjük) fiacskájára vagy leánykájára hagynak viszonylag jelentősebb tételeket.¹²⁶⁽¹²⁶⁾

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Szende Katalin: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyarországi városi végrendeletekben / Tanulságok

Tanulságok

Az áttekintett példák azt mutatják, hogy a gyermekek a középkori városi végrendeletekben nemcsak, sőt nem elsősorban a szó modern értelmében vett gyermekként fordulnak elő. Életkoruk a forrásokból alig határozható meg, a még meg sem született magzatokat éppúgy gyermeknek nevezik, mint a felnőttkor küszöbét átlépő vagy már meg is házasodott leszármazottakat. A testamentumok főként mint örökösöket mutatják be őket, a rájuk hagyott tételek azonban – nemcsak a pénzösszegek és az ingatlanok, hanem az ingóságok is – nem a gyermeki lét, hanem a felnőtt élet kellékei voltak. Nem találkozunk a végakaratokban speciálisan gyerekeknek készített ruhákkal, bútorokkal, és még kevésbé játékokkal. Ahhoz, hogy a mindennapi élet részleteibe pillanthassunk be, más forrásokra kellene

támaszkodnunk.

A gyermekek tehát a mindenkori következő generáció képviselőiként lépnek elő a testamentumokból. Bár nemegyszer előfordult, hogy a szülők túléltek felnőtt korba jutott gyermekeiket, akik ily módon szüleikre hagyták javaikat, a gyermekek mégis a folytonosság reményét, a család továbbélését jelentették. Valószínűleg ez volt az egyik ok, amiért a szülők jóval ritkábban nyúltak a végső eszközhöz, a kitagadáshoz, mint amennyire azt a normatív források szigorú cikkelyei alapján gondolnánk.

A végrendeletek nemcsak az anyagi javak közvetítésének eszközeként töltöttek be fontos szerepet, hanem sok más téren is módot adtak a gyermekekről való gondoskodásra. A szülők és nagyszülők rendelkeztek az utódok taníttatásáról, és megfelelő gyámok kiválasztásával biztosíthatták, hogy az általuk felépített kapcsolatok rendszere az utódok boldogulását is szolgálja. A körültekintően megszövegezett végakaratok segíthettek eligazodni a gyakori újraházasodások révén előállt rokoni kapcsolatok kusza szövedékében, és lehetővé tették az örökbe fogadások által létrehozott kötelekek okos kihasználását is. Természetesen minden későbbi konfliktusnak nem sikerült elejét venni. A végrendeletek megtámadása, perre vitele – amelynek vizsgálata nem képezte a jelen tanulmány tárgyát – gyakori jelenség volt, ami további kutatást érdemelne.

Végezetül a testamentumok segítségével bepillantást nyerhetünk a túlvilággal és a halállal kapcsolatos gondolatokba is. A kiskorú gyermekek neve mellett – szomorú, de a realitásokkal számot vető óvatossággal – szinte minden egyes alkalommal ott van a kitétel: „ha megéri a felnőttkort”, vagy egy utóörökös neve arra az esetre, ha Isten mégis másképp rendelkezne. A tisztességgel felnevelt gyermekekre pedig nemcsak földi javaikat és emlékezetüket bízták rá a szülők, hanem – közbenjárásukban bízva – üdvözülésük reményét is.

2008. LXII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / Város és művészet Tanulmányok Askercz Éva 70. születésnapjára / Galavics Géza: A barokk szobafestés mint dekorációs műfaj. Egy nyugat-dunántúli festő vázlatrajzai

262 Galavics Géza: A barokk szobafestés mint dekorációs műfaj. Egy nyugat-dunántúli festő vázlatrajzai

A csornai premontrei prépostság levéltárának anyagában négy, 18. századi barokk szobafestő vázlatrajzot őriznek önálló palliumban, amely döntően 18–19. századi tervrajzokból, vázlatrajzokból áll. Nem keltettek eddig különösebb figyelmet, noha szem előtt voltak, mivel a premontreiek csornai levéltárát a rend második világháború utáni feloszlásától egészen 1999-ig a Soproni Levéltárban őrizték, s jól feldolgozott mutató állt a kutatók rendelkezésére.¹²⁷⁽¹²⁷⁾ Hogy a Sopron megyei nagytopográfia kiadásának idejében (1953, 1956) nem kerültek a szinte mindenre figyelő Csatkai Endre látókörébe s a nagytopográfia Csorna műemlékeivel foglalkozó részébe, az tulajdonképpen érthető. A rajzok egy része nem köthető egyértelműen Csornához, köztük a négy barokk szobafestő vázlatrajz sem. Egyiken sincs utalás vagy felirat arra vonatkozóan, hogy hova is készültek. E barokk tervek egy olyan műfaj, a dekorációs célú barokk szobafestés előkészítői, amelyet a magyar művészettörténet jó ideig nem is nagyon ismert. A lakószobák kifestése ugyanis – mint mai tapasztalatunkból is tudjuk – ki van téve a mindennapi használatnak, csakúgy, mint az ízlés és divat folyamatos változásainak, a lakótérfunkciók módosulásának, valamint a díszítés anyaga, technikája, technikai lehetőségei fejlődésének. Átlagosan egy évtizednyi idő alatt használódik el egy díszített falfelület. Közben megváltozik a közízlés, s a korábbi díszítésmódot újabb divatú falfestés vagy tapéta váltja fel, ez pedig automatikusan megszünteti, elfedi a korábbi falfestéseket. Újabb művészettörténeti kutatások mutatják,